

ЭНЕСАЙ ТЕКСТТЕРИНДЕГИ ЭТИШ СӨЗДӨРҮНҮН СЕМАНТИКАСЫ

СЕМАНТИКА ГЛАГОЛОВ НА ЕНИСЕЙСКИХ ТЕКСТАХ

SEMANTICS OF VERBS ON YENISEI TEXTS

Аннотация: Аталган макалада байыркы Энесай тексттериндеги этиш сөздөрүнүн семантикасы иликтенет. Бул объектини изилдөөдө салыштырма-тарыхый жана салыштырма методдору колдонулат. Кыргыз тилинин тилдик байыркы булагы болгон Энесай тексттериндеги этиш сөздөрдүн семантикасы изилдөөгө алынат жана байыркы этиштер азыркы кыргыз тилинде колдонулган этиш сөздөрүнүн лексика-грамматикалык маанилери менен тарыхый жана тилдик аспектиден салыштырылып иликтенет. Негизинен, байыркы кыргыз тилинде жана азыркы кыргыз тилинде этиш категориясы өзүнчө сөз түркүмүнүн чоң тобун түзүп турат, анын колдонулуу чөйрөсүн кеңири. Энесай тексттериндеги этиштер жак, чак, ыңгай, мамиле категориялары боюнча өзгөрүп турары анализге алынды жана тексттердеги этиштердин ар тараптуу колдонулары аныкталды. Азыркы күндө этиш сөздөрү дал ушул калыбында, ушул тутуму менен кыргыз адабий тилинде активдүү колдонулуп келе жатат, о.э. узак мезгилдин өткөнүнө карабастан бул элементтер өзгөрүүгө учураган эмес. Байыркы бабалар түзүп калтырган морфо-семантикалык грамматика бир гана кыргыз тили эмес, бардык түрк тилдери үчүн ар дайым өтө актуалдуу б.э.

Аннотация: В данной статье будет изучена семантика глаголов Енисейских текстов.

исследования данного объекта применяются сравнительно-исторический и сравнительный методы. Будет изучена семантика глаголов енисейских текстов, являющаяся древним языковым источником кыргызского языка и древние глаголов лексика-грамматики сравнивается в сравнительно-историческом аспекте, категория глаголов в современном кыргызском и древнем кыргызском языках, представляют собой отдельную часть речи, с широким спектром применения. Рассмотрен анализ изменения глаголов енисейских текстов по категориям времени, лица, числа и обстоятельства и их разностороннее применение. Глаголы в настоящее время активно используется в литературном кыргызском языке именно в этом виде и системе языка, и невзирая на прохождение длительного времени данные элементы не подверглись никаким изменениям. Составленная древними предками морфо-семантическая грамматика весьма актуально не только лишь для кыргызского, но и для всех тюркских языков.

Annotation: In this article we will study semantics of verbs of Yenisei texts. In the study of this object will be applied historical and comparative methods. Semantics of verbs on yenisei texts, which is the ancient source of kyrgys language, and comparative study of their lexical and grammatical meanings in modern kyrgys language and their historical aspects will be studied. Actually, the category of verbs in modern kyrgys and ancient kyrgys language is the separate big part of speech with a wide range of applications. The analyses of change the form of a verbs from time and persons and their multifaceted use, was also considered. And currently, these verbs on it is these type and system, which is have not undergone change, are widely used. Morphological and semantic grammar compiled and given us by ancestors, are actual for all Turkic languages, not only for kyrgys.

Негизги сөздөр: Энесай, кыргыз, этиш, лексика, сөз төркүмү, байыркы, грамматика, морфология, түрк, актуалдуу, тилдер.

Ключевые слова: Енисей, киргиз, глагол, лексика, часть речи, древний, грамматика, морфология, түрк, актуальный, языки.

Keywords: Yenisei, kyrgys, verb, лексика, grammatical, ancient, grammatical, morphological, turk, actually, languages.

Байыркы түрк тилинде этиш категориясы зат атоочтон кийинки эле көп колдонулган грамматикалык категория катары колдонулган. Ошондуктан этиштердин колдонулуу чөйрөсү бай, негизинен, заттын аракет-кыймылын ар тараптуу туюндуруп турат, жак, чак, ыңгай, мамиле категориялары боюнча өзгөрөт. Кезегинде байыркы этиш сөздөрүнүн көпчилиги азыркы түрк тилдеринде колдонулат жана сөйлөм ичинде такай баяндоочтун милдетин аткарат.

Тексттерде этиш жана анын табиятын мүнөздөөдө, эң алгач, морфологиялык составы боюнча ажыратсак: уңгу жана туунду этиш, ал эми грамматикалык тизилген боюнча жөнөкөй жана татаал этиш болуп жиктелет. Жөнөкөй этиштерди уңгу жана туунду этиш сөздөр тизип, грамматикалык жактан бир сөздөн туруп, кыймыл – аракеттин бар экендигин же болуп жаткандыгын көрсөтөт. Ошондой эле туунду этиштер грамматикалык каражаттардын жалганышы аркылуу жасалат.

Уңгу этиштерди формасы боюнча 2 типте [10. 1980, 115-б.] кароого болот. Биринчи типтеги этиштер: этиштик - атоочтук негиз же уңгулардын синкреттик байланышы. Мында этиш, атооч омоформалардын омоним катары дифференциацияланышын көрөбүз. ач+ (голод) – ач(голодать), ат(имя) – ат(стреляй), эр(герой) – эр(был), кат(слой) – кат(смешивать), ал(он) – ал(возьми), ж.б. Мындай омоним катарындагы формаларынын саны Энесай жазмаларында бир кыйла кездешет.

Экинчи типтеги этиштерди нагыз этиштер өздөрүн тизет. Булар көбүнчө 2-жактын жекелик санындагы буйрук ыңгайды билдирген этиштерди билдирет: ал, бил, бол, бер, кел, кет. Нагыз этиш же жөнөкөй этиштер структуралык жактан 1 муундан жана 2 муундан тизилген: Нднн жана ннснз тыбыштардын айкашынан тизилет (С): аз – прогешить

ал – брать

ат – стрелять

эр – был

эт – делать

ѓл – умирать
ѓн – рассветать
ук – слушать
уч – улетать
нч – три
нк –
ыд – посылать

Ннснз, ннднн, тыбыштардын айкашынан тнзнлѓт (СНС)::

бар – ходить
бер – давать
бил – знать
бин, мин садиться на лошадь
бол – быть
бѓк –
бнт – завершать
кал – оставаться
кач – бегать
кел – приходиться
кир – заходить
кѓр – видеть
тап, таб – находить
тег – нападать
тез – бежать
тик – водрузить
точ – рожать
тѓк – проливать
тут – держать
тур – стать
тнш – слезать

Ннснз, ннднн тыбыштардын айкашынан (CV) тнзнлѓт:

ба – привязывать
те – говорить

Аягы ннднн менен аяктаган эки муундуу этиштер (CV-
CV): бити – писать йара – быть годным йѓрн –
ходить, кочевать уды – спать

Аягы ннснз менен аяктаган эки муундуу этиштер (VC-VC):

адыр – отделать
эсит – слышать
эрлиши – был

Туундуу этиштер морфологиялык составы жагынан этиштик жана атоочтук уңгуга
мнчѓлѓрднн жалганышы менен жасалат:

адыр
аңла
башла

бити
эбле
йаша
йокла
катлан
ыгла

Мында туунду этиштин мааниси тубаса уңгу менен ага жалганган мнчѐннн ѳз ара катышынан тнзнлѳт.

Демек, Энесай жазма эстеликтеринде берилген туунду этиш менен уңгунун ортосундагы семантикалык байланыш сакталат да, этиштик бир эле тншнннктнн ичинен заттык жана кыймыл – аракеттин мааниси орун алган болот: **йаш+а, ыг+ла, эб+ле.**

Жыйынтыктып айтканда, туунду этиштердин жасалышында тубаса уңгу этиштер аларга семантикалык база катарында кызмат кылып келет.

Татаал этиштер

Татаал этиштер грамматикалык тнзнлншнн жагынан синтактика-морфологиялык жол

менен тнзнлѳн. Алардын, татаал этиштердин тутумунда атооч менен этиш жана этиш менен этиш сѳздѳр айкалышып келет да, атоочтук татаал этишти жана этиштик татаал этишти

уюштурат. Бннннн кнндѳ да кыргыз тилинен байыркы Энесай жазма эстеликтеринде кездешкен этиштерди жолуктурууга болот. Мына ушундан улам, татаал этиштер 2ге: атооч уңгулуу татаал этиштер жана этиш уңгулуу татаал этиштер болуп бѳлннѳт [1.1971,193-б].

Атооч уңгулуу татаал этиштин семантикалык тнзнлншннндѳ атоочтук да, этиштик да маани катышат, нерсе жѳннндѳгнн тншннннк атоочтук компонент аркылуу, кыймыл-аракеттин абалы этиштик компонент аркылуу берилет да, этиштик маанини туюндурушат [10.1980, 320-б].

Бег эртим, киши кылды, сн болуп, эр йаш эртим (25,4) оглан э рти(26,8) йнз йашайын (36):

Алты баг будунка бег эртим (1,2).

Кнлннн тутук ичим киши кылды (6,2).

Элим огурунта сн болуп (10,8).

Йагыга тегмиши сн теңи йети биң оглан эрти (26,8).

Атоочтук татаал этишти кѳбнннчѳ жардамчы **эр** этиши тнзѳт. **Эр** этиши жазма эстеликтерде кѳп колдонулат, бирок ѳз алдынча колдонулбайт.

Этиштик татаал этиштер –e//–4//–у формасындагы чакчылдарга жак мнчѳлѳрн жалганган этиштердин айкалышынан жасалат. Мында кыймыл-аракет жѳннндѳгнн тншнннннк чакчылдар аркылуу берилет жана экинчи компонент ага кошумча маани киргизип, кыймыл-аракеттин татаал экендигин туюндурат. (18,2), билир эрти (32,3), тике бердимиз (48,1), (48,9), олуру калты (48,5), кылыну адырылайын (10,9).

Секиз адаклыг барымыг нчнн йылкы ткети бардым. Куйда кишиме йыта адырылу бардымыз (18,3). Эр эрдем атым бар нчнн беңкн тике бертим (48,9).

Ошондой эле байыркы кыргыз тилин чагылдыргын Энесай эстеликтеринде кездешкен атооч сѳз тнркнмдѳрн: зат атоочтор, сын атоочтор, сан атоочтор жана этиш сѳздѳрднн бардыгы азыркы кыргыз тилинде толук сакталуу.

Демек, азыркы кнндѳ этиш сѳздѳрн дал ушул калыбында, ушул тутуму менен кыргыз адабий тилинде активднн колдонулуп келет жана узак мезгилдин ѳткѳннннѳ карабастан

бул элементтер өзгөрүнгө учураган эмес. Байыркы бабалар тизип калтырган морфо-семантикалык грамматика бир гана кыргыз тили эмес, бардык түрк тилдери нчнн ар дайым өтө актуалдуу жана уңгулуу б.э. Анткени байыркы кыргыз тилинин грамматикасын чагылдырган грамматикалык негиздер түрк тилдери нчнн даректнн базалык грамматика катары каралып калды.

Колдонулган адабияттар:

Айдаров Г. Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алматы, 1971.

Айдаров Г., Курышжанов А., Томанов М. Көңө түрки жазба эскеткиштеринин тили. Алматы, 1971.

Аширалиев К. Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги усгу сөздөр. Фрунзе, 1963.

Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Ф., 1959.

Батманов И.А., Арагачи З.Б., Бабушкин Г.Ф. Современная и древняя Енисейка. Фрунзе, 1962.

Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. Фрунзе, 1980.

Кондратьев В.Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-IX вв. Ленинград, 1981.

Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–I^X вв. Ленинград, 1980.

Кыргыз адабий тили. Б. 2009.

Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, Фрунзе, 1980.

Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Москва-Ленинград, 1952.

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии, Москва-Ленинград, 1959.

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва-Ленинград, 1951.

Нурмаханова Э.Н. Түрки тилдеринин салыстырмалы грамматикасы, Алматы, 1971.

Орхон –Енисей тексттери, Фрунзе. «Илим», 1982

Поцелуевский А. П. Происхождение личных и указательных местоимений. – Ашхабад, 1948.

Сыдыков С. Байыркы түрк жазуусу (VII-IX кылымдар). Бишкек, 2001.

Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. Фрунзе, 1971.

Языки мира. Тюркские языки. Бишкек, 1997.

Ссылка №1. Табалдиева А.Б. Энесай жазма эстеликтериндеги атооч сөздөрнннн морфологиялык системасы. (Международная научно-практическая конференция) «Наука, образования и инновации» (РИНЦ), Россия, 2016 год..

Ссылка №2. Табалдиева А.Б. Энесай жазма эстеликтеринин фонетикалык тизмелнннн. Ата-Түрк-Ала-Тоо унив. «Маданият аралык байланыш» эл аралык илим-практ конференция «Alatoo Academic Studies» www.iaau.kg/aas - [38-43, 2016].

Ссылка №3. Табадиева А.Б. Enisey yazilmalarindaki isimlerin morfolojik yapisi. Тнркиядагы эл аралык илимий журнал 2018. «Турк элдеринин жазуу турундөгн алгачкы чыгармалары» Эл аралык симпозиуму. Кыргызстан, Каракол шаары, 2018, 2-3октябрь.